

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA OMONIMIYA HODISASI VA UNING AHAMIYATI

G‘ayratova Gulzoda San‘at qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi bo‘yicha 1-bosqich magistri

ANNOTATSIYA: O‘zbek tilshunosligida omonimiya deb ataladigan hodisa va uning polisemiya yoki ko‘p ma‘noli tushunchalardan chegaralanishi haqida qarashlar birligi mavjud emas. Odatda so‘zlar talaffuzi, yozilishi va ma‘nolarini qiyoslash natijasida turli guruhlar bo‘linadi. Bir xil talaffuz qilinadigan yoki yoziladigan va turli ma‘no ifodalovchi so‘zlar omonimlar deyiladi. Ushbu maqolada omonimlar va omonimiya hodisasini bir qator nazariy va amaliy ma‘lumotlar asosida o‘rganilgan.

KALIT SO‘ZLAR: Mahmud Qoshg‘ariy, Rahmatullayev Sh, leksik omonimiya, frazeologik omonim.

Omonimlarning kelib chiqishini so‘zlarning ko‘p ma‘noli xususiyatlarining kamayishi bilan ham izohlash mumkin. Bosmoq fe‘lining polisemantik, ya‘ni ko‘p ma‘nolilik xususiyati kuchsiz. Shu boisdan ham bu “bosma” fe‘lining buyruq shakli boshqa o‘zakdan olingan “bosma” (qo‘g‘oz) so‘zi bilan omonimlashgan. Omonimlarni farqlashda ularning tarixiy kelib chiqishini hisobga olish kerak. Masalan, tug‘ilmoq chaqaloq tug‘ildi) va tug‘ilmoq (g‘oya tug‘ildi, yaratildi). Ikkalasi ham bir ildizdan keladi. Omonimlarning kelib chiqishida tildagi tovush o‘zgarishlari, yozuv qoidalari va semantik siljishlar muhim manba hisoblanadi. Omonimlarning ma‘nolari nutqiy vaziyat va kontekstda aniqlanadi. Omonim so‘zlar Tilda so‘zlar shakli va ma‘nosiga ko‘ra omonim, sinonim, antonim va paronimlarga bo‘linishi hammaga ma‘lum. Bu gapning go‘zal va ta‘sirli ifodasi bilan leksemalarning nozik ma‘nosini farqlashga yordam beradi. Shakl va ma‘nosi bir xil bo‘lgan so‘zlar omonimlardir.

Turkiy til omonimlarining dastlabki tadqiqotchisi Mahmud Qoshg‘ariy omonimlarga oid materiallarni to‘plabgina qolmasdan, ularning ilmiy tadqiqoti sharhlab ham o‘tgan. Jumladan, "Devonu lug‘otit turk" asarida o‘t so‘zining o‘simlik, quruq xashak, davo va zahar kabi to‘rt xil ma‘noda foydalanishni ko‘rsatib o‘tgan. keyin bu so‘z olov, o‘tmoq so‘zining o‘zagi kabi ma‘nolar bilan bo‘yigan. Tarixiy ma‘lumotlarga ko‘ra, olov ma‘nosidagi o‘t so‘zi tamomila boshqa o‘zakdandir.

O'zbek tilshunosligida omonimlar Rahmatullayev Sh, Jamolxonov H, Sayfullayeva kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. H. Jamolxonov tasnifiga ko'ra talqin qism. Leksik omonimiya — leksemalarning ifoda planidagi (talaffuzi va yozilishidagi) tenglik hodisasi. Masalan, o't (olov) - o't (maysa), kamar (qayish, ko'ndan tayyorlangan belbog') — kamar (daryo, tog'larda suv o'yib ketgan chuqur quvonch) kabi. Leksik omonimiyada ikki xil hodisa mavjud: omonimlar va omoformalar:1. Omonimlar shakli bir xil, ma'nolari har xil (o'zaro bog'lanmagan) leksemalardir.(yuqoridagi misollar). Ular omonim omoleksemalar deb ham qilish. Bunday omonimlarning ko'pchiligi bir so'z turkumiga mansubdir, shu sababli sharh nutqdagi grammatik tarzda ham bir xil boladi. Qiyos qiling: ot (ism) - oting, oting, oti; otni, otning, otga...kabi - ot (hayvon) - oting, o'ting, o'ti; otni, otning, otga... kabi. Yana: bo'sh (sifat) - hech narsa solinmagan - bo'sh (sifat, tarang tortilmagan). Bu tipdagi omonimlar (omonim omoleksemalar) turli so'z turkumlariga mansub bo'lishi ham mumkin.

Omonimiya hodisasi so'z ichida sodir bo'lsa, leksik omonim deyiladi. Masalan: kul (o't) - biror narsaning yonishi natijasida hosil bo'lgan kukun. Oshxona oldida turgan kuldonni olishni buyurdi. (P.Tursun) Qul (fe'l) - zavq shov-shuvi, shodlik tovushlari. Aziz nega bunchalar xursand: Yuzlari kulib, ko'zlari yonadi? (H. G'ulom)

Omonimiya hodisasi so'z birikmasi va so'z birikmasi doirasida sodir bo'lsa, frazeologik omonim deyiladi. Masalan: bosh ko'tarmoq - aksil qo'zg'olon ko'tarmoq, bosh ko'tarmoq - tuzalib, sog'lom hayot boshlamoq. Grammatik omonimlar qo'shimchalar tarkibidagi formal tenglikdir. Bir xil shakldagi va turli ma'noli qo'shimchalar grammatik omonimlar deyiladi. Masalan: -im qo'shimchasi bilim - ot yasovchi qo'shimchasi, fe'l yasagan o't. Kitobim – 1-shaxs, birlik qo'shimchasi; -ki (tepki) ravishdosh qo'shimchasi, -ki (kech) - sifatdosh qo'shimchasi.

Ayrim omonim so'zlar qo'shimcha qabul qilganda ham omonimiya shaklini saqlab qoladi. Masalan, ter+im, ter+im. Birinchi so'z -ter Turkumiga fe'lga bog'langan so'z, birinchi shaxs, birlik egalik qo'shimchasi, Turkumiga fe'lga aloqador ikkinchi so'z ot yasovchi -im qo'shimchasini olgan. Bu so'zlar bir xil shaklni saqlab qolgan. Qo'shimchalar qo'shilganda ham omonimiya shaklini saqlab qolgan so'zlar omoformalar deyiladi. Omoformalar bir xil so'z turkumiga ham, turli so'z turkumlariga ham tegishli. Masalan, 1) bog` - o'tloq (o't); 2) bog` - bog`ich (o't).

Qiyoslash: oq (sifat) + ar - fe'l yasovchi qo'shimcha; oq (fe'l)+ar - sifat yasovchi qo'shimcha. Omonimlar badiiy adabiyot janrida, so'zlashuv nutqida, idiomalarda qo'llaniladi. Omonimlar ko'p ma'noli so'zlarning

ma'nosidagi bog'lanishning yo'qolishi, so'zlardagi fonetik o'zgarishlar, boshqa tildan tarjima qilish jarayonida yuzaga keladi. Masalan: 1) bog` (mevazor) tojik tilidan olingan, bog` (bog`ich) o'zbekcha so'z.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi **Mug'imiy** nomidagi Gogon davlat pedagogika instituti. O'zbek tili va adabiyoti fakulteti. "Filologiyaning dolzarb masalalari" mavzusidagi Respublika ilmiy-metodik konferensiyasi materiallari (1-kitob Go'gon 2020)
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek omonimlarining izohli lug'ati. - Toshkent: O'qituvchi, 1984. - B.5.
3. Abjalova M. Tahrirlash va tahlil qilish dasturlarining lingvistik modullari: Monografiya. - Toshkent, 2020. - B. 25-27.
4. Rizayev S. O'zbek tilshunosligida lingvistik statistika asoslari. - Toshkent: Fan, 2006. - B. 18.
5. Poroxnin A.A. Rus tilidagi matnlarda omonimiyani olib tashlashning statistik usullarini tahlil qilish. Vestnik AGTU. Ser.: Menejment, hisoblash texnologiyalari va informatika. – 2013. No 2. – S. 168-174.
6. http://www.academia.edu/15517740/Rus_tilidagi_morfologik_omonimiyaning_statistik_algoritmlarini_tahlil_qilish.
7. Sh. Rahmatullayev – "Hozirgi o'zbek adabiy tili". Toshkent.
8. S.Nazarova-"Hozirgi o'zbek adabiy tili (sintaksisi)". Buxoro 2014 yil.
9. G. Sapayev – "Hozirgi o'zbek tili". Darslik Toshkent-2009.